

Михайло Сохацький,
директор Борщівського обласного
краєзнавчого музею

Олександр Дудар,
старший науковий співробітник
Борщівського обласного

Мирослав Бойко,
старший науковий співробітник
Борщівського обласного
краєзнавчого музею

НОВЕ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ЗБРУЧІ

У статті описано результати розвідувальних археологічних досліджень поселення трипільської культури етапу А поблизу с. Окопи (Чортківський район, Тернопільська область). Подано коротку характеристику комплексу виявлених артефактів (керамічний посуд, предмети фігуральної пластики та кам'яні знаряддя праці).

Опубліковані матеріали доповнять фактологічну базу раннього Трипілля.

Ключові слова: раннє Трипілля, кераміка, поселення, стратиграфія.

Вступ

Археологічною експедицією Борщівського краєзнавчого музею у 2024 р. проводилось вивчення суцільної площі прибережної смуги правого берега р. Збруч у його нижній течії. Основна мета досліджень полягала у проведенні поверхневих обстежень території з метою інвентаризації та документування різночасових археологічних пам'яток на відтинку між селами Окопи та Нивра. Варто відзначити, що у нижній течії Збруча по обох берегах річки виявлено трипільські поселення середнього та пізнього етапів розвитку. Окрім того, поблизу с. Окопи знайдено фрагменти керамічних виробів та частково збережені залишки культурного шару поселення трипільської культури етапу А.

Вперше планомірні розвідки в околицях села Окопи були проведені учасниками археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (тепер Інститут археології НАНУ), яка працювала в період 1964-1971 рр., обстежуючи правобережжя Дністра у зоні затоплення Дністровської ГЕС. Саме тоді, у 1969 році, було виявлено залишки поселення на південній околиці села Окопи, в місці впадіння річки Збруч у Дністер (Збеневич 1969, с. 368).

Дещо пізніше, у 1978-1980 рр. поселення досліджував В. Г. Збеневич. На площі 70 x 40 м він виявив 4 глинобитних житла. З поселення походить також значна кількість кераміки (близько 8,5 тис. фрагментів), 800 крем'яних знарядь, 70 виробів із сланцю і каменю, 40 предметів з кістки і рогу (Збеневич 1989, с. 207).

Нововиявлене ранньотрипільське поселення Окопи II знаходиться на північно-східній околиці села Окопи (48°32'40"Пн.ш.26°25'38"Сх.д.) на правому березі річки Збруч (рис.1). Воно розташоване на рівному плато першої надзаплавної тераси. Висота обривистого берега тут становить 10-15 м, що захищало поселення від затоплення навіть при значному піднесенні рівня води у річках Дністер та Збруч. Лівий берег, навпроти пам'ятки, пологий. Тепер там розташоване село Збруч. На час обстеження пам'ятки її поверхня була задернована, частину площі поселення займало сміттєзвалище, а прибережна смуга частково зруйнована глиняним кар'єром. Тому визначити усю площу пам'ятки було складно. Розміри поселення потребують уточнення. За незначними фрагментами кераміки, виявленої на поверхні, можна припустити, що територія поселення займала видовжене пасмо вздовж берега річки.

Результати досліджень

Зібраний матеріал об'єднує знахідки виявлені, як на поверхні, так і при зачистці обривистої стінки глиняного кар'єру, де простежено культурний шар потужністю 0,3-0,5м, до складу

якого входили кістки тварин, фрагменти кераміки, кремінь, камінь та скупчення мушлі *Unio*. У розрізі зафіксовано наступну послідовність ґрунтових відкладів: верхній шар задернований із темного чорнозему, нижче сірий суглинок, який поступово переходить у жовту глину лесового походження.

Під час зачистки вертикальної стінки зафіксовано яму, у якій виявлено скупчення мушлі *Unio* товщиною 0,3 м. Нижче лежав потужний стерильний прошарок ґрунту, який засвідчував про те, що мушлі засипали яму двічі (рис. 2). Поруч зачистили чіткі контури ще однієї ями (діаметр 0,9 м, глибина 0,55 м). В заповненні цієї ями знаходилось декілька фрагментів кераміки, дрібні вуглики та річкова галька. На самому дні лежали дві зернотерки (уламок та ціла форма).

До основного і найбільш характерного виду інвентаря відносимо колекцію кераміки. Вона не багаточисельна, складає всього 53 фрагменти керамічного посуду, досить виразних за формами і орнаментами. Для виготовлення керамічного посуду використовувалася глина місцевого походження. Це була ретельно промита і відстояна, так звана відмулена глиняна маса. Ймовірно, що давні гончарі знаходили поклади такої якісної сировини безпосередньо поруч з поселенням. Під час весняних і літніх розливів Збруча в низьких заплавах накопичувалися лесово-намулисті відклади. При обстеженні обриву берега у відслоненнях зафіксовано поклади намулистих суглинків. Можливо, вони були основною сировинною базою.

Усю кераміку умовно поділяємо на дві групи: кухонну і столову. На фрагментах кухонного посуду у глиняній масі простежуємо добавки у вигляді грубо товченого шамоту та піску. Поверхня кераміки жовтого та сіруватого кольорів, має грубі сліди загладжування пальцями. Іноді внутрішня частина посуду та вінчик ззовні бувають підлощені. Серед зібраних матеріалів є два товстостінних уламки кераміки. Вони, очевидно, належали великій за розмірами посудині – «зерновику». Їхня поверхня шорстка, черепок рихлий із значним вмістом крупних частинок шамоту, випал нерівномірний. Також за формою окремих фрагментів кераміки вдалося визначити банкоподібні горщики із прямим вінчиком, які орнаментовані на плічках смужкою ямкових вдавлень і невеликими конічними наліпками. Цей тип посуду використовувався в основному для приготування їжі та зберігання припасів.

До другої групи відносимо фрагменти столового посуду. Їхня кераміка виготовлена із якісної тонкоструктурної глини з добавкою дрібного піску. Випал цієї кераміки рівномірний, а стінки посудин переважно тонкостінні, черепок міцний, суцільний і однорідний, поверхня добре вигладжена і покрита ангобом. Більшість керамічних уламків мають сірий, іноді чорний колір. Менше зустрічається кераміки коричневого та жовтого кольорів. Більша частина зібраних фрагментів прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді заглиблених ліній та канелюр (рис. 3:1,2; 4:1-3). Окремі фрагменти дають можливість для реконструкції форм, зокрема горщиків. Це були посудини з округлим тулубом і невисоким, ледь похиленим назовні вінчиком. Плечико-ребро по середині посудини надає їм біконічну форму. Поширеною формою є також чашки. Це були відносно невеликі посудини (діаметр 5-8 см) з округлим або дещо гострим ребром і коротким вертикальним вінчиком, інколи напівсферичної форми (рис. 4:3). За поодинокими фрагментами можна простежити пласкі форми донець досить великих за розмірами товстостінних посудин (рис.3:4,6). У декорі керамічних уламків простежуємо елементи виїмчастого орнаменту з різноманітними елементами. По сірій глині зовнішньої стінки посудини спочатку тонкими лініями прокреслювали елементи орнаменту, а потім по контуру фігури вибирали глину на відповідну глибину. Таким чином отримували композиції з негативно-позитивним виїмчастим орнаментом (рис.3,1). Досить багато фрагментів, прикрашених канелюрами. Вони утворювалися способом вдавлення сирової глини у стінку посудини. На фрагментах добре збереглися широкі канелюри, які утворюють паралельні смуги, які горизонтальними чи скісними рядами оперізують шийку, плічка та тулуб посудин (рис.3,3;4:1,3). Часто канелюри поєднуються із відбитком зубчастого штампу. До індивідуальних форм відносимо фрагмент ложки темно-сірого кольору, старанно підлощений. Простежити оформлення ручки не вдалося, так як збереглася тільки середня частина виробу (рис.4,5).

До культових артефактів відносимо антропоморфну статуетку. Під час зачистки залишків ями у її нижній частині виявлено повністю збережену жіночу фігурку. Вона лежала разом із фрагментами кераміки, кістками тварин та мушлями. Фігурка виготовлена із добре перемішаної тонкоструктурної глини із додаванням дрібного піску. Поверхня світло-жовтого кольору, добре заглажена. Формування фігурки ймовірно відбувалося способом з'єднання двох заготовок –

нижньої і верхньої частин. Потім статуетку додатково обліплювали шаром тонкоструктурної глини, за рахунок чого моделювали пишні форми, які підкреслювали риси стеатопігії.

На поверхні фігурки, зокрема лише в місцях заглиблених ліній та жолобків, збереглися незначні сліди білої пасти. Очевидно, що фарбування відбувалося уже після випалу. Загальний вигляд, пропорції та морфологічні особливості дозволяють говорити про натуралістично-схематичний стиль даного виробу. За класифікацією А. П. Погожевої її можна віднести до типу „С” (Погожева 1983, с. 20-23). Розміри фігурки невеликі: висота становить 5 см, а найбільша ширина 2,5 см. Ця фігурка зображує сидячу жінку з витягнутими ногами і відхиленим назад корпусом. Овальний торс статуетки досить приплюснутий, він поступово звужується до верху, переходячи у витягнуту шию. Невеликі кутові виступи зображують плечі, виконані мініатюрними зачіпами. Груді позначені невеликими заглибинами округлої форми. Голова статуетки змодельована у вигляді витягнутого короткого конусоподібного виступу, приплюснутого зверху. Невеличким виступом зображено ніс, а округлими наколами – очі. Широкі стегна та випнуті великі сідниці підкреслюють натуралістичність статуетки. Низ живота підкреслено двома врізними лініями, які сходяться під кутом, а верхня оперізуюча лінія підкреслює талію. Ноги зображені у вигляді плаского виступу із прямим завершенням, на якому вертикальними насічками зображено пальці. Спереду та на задній стороні фігурки нанесено вертикальну лінію, яка розділяє ноги (рис. 5).

В процесі обстежень пам'ятки знайдено три знаряддя та декілька відщепів із кременю сірого та темно-сірого кольорів, які інколи мають плямисту текстуру. Очевидно, що первинна обробка відбувалася як на території поселення, так і за його межами, а виготовлення знарядь базувалося на місцевих покладах кременю.

Зокрема, знайдено нуклеус, висотою 5 см, який в цілому зберіг форму вихідної сировини. Крем'яна конкреція виробу округлої форми має грубо витесані грані майже по всьому діаметру, хоча в нижній частині є залишки природної кірки. Можна припустити, що даний нуклеус використовувався повторно. Ним пізніше активно сколювали пластини. Він відігравав роль відбійника, так як ударна площадка сильно затовчена. Також виявлено скребок (довжина 7 см), який було виконано на широкій (3,5 см) правильній пластині з паралельними краями, а його робочі краї сформовані за допомогою ретуші з двох боків.

До кам'яних знарядь праці відносимо дві зернотерки, уламок та цілу форму. Для їх виготовлення використано місцевий сірий вапняк. Розмір повністю збереженої зернотерки становить 46х24 см. Її поверхня добре оброблена, майже рівна. Незначне заглиблення, у центрі робочої поверхні, засвідчує про довготривалість використання в роботі. Крім того зафіксовано знаходження окремих каменів округлої та пласкої форми, окремі з них обпалені вогнем.

За результатами археологічних обстежень пам'ятки та стратиграфічних спостережень можна зробити окремі висновки. В цілому, для даного поселення характерна низька насиченість археологічним матеріалом. Слід підкреслити, що культурний шар на досліджуваній території дуже перемішаний. Частково він був знищений земляними роботами в кар'єрі з видобування глини, а також ерозійними процесами, які виникали під час розливу річки Збруч. Лише в заглибленні ями вдалося зафіксувати незначне компактне залягання збережених залишків культурного шару.

Можна припустити, що територія у межиріччі річок Збруча і Стрипи заселялася трипільськими общинами ще на ранньому етапі. При цьому, поселення біля с. Окопи (дослідження В. Збеновича), до недавнього часу, було єдиною пам'яткою раннього періоду трипільської культури, виявленою і дослідженою на цій території. Судячи з особливостей керамічного комплексу нововиявленого поселення Окопи II, можна стверджувати, що воно синхронне у часі з пам'яткою Окопи I. Ці два поселення розміщені на певній віддалі одне від одного, помітна подібність у формах і декорі посуду.

Окрім цих двох поселень при картографуванні визначилась досить компактна група пам'яток у гирлі річки Збруч та на суміжній території лівого берега Дністра (Ісаківці, Жванець) (Збенович, 1989, с. 204). Різниця в хронології між поселеннями незначна. Можливо, тут знаходиться своєрідне “гніздо” ранньотрипільських пам'яток, утворене відповідною групою населення. Через деякі проміжки часу поселення переносили на інше місце. Відстань між поселеннями у такій групі не перевищує 4-5 км і вони були приурочені до річок та розміщувались безпосередньо на їх берегах. Особливість мікрогруп полягає в тому, що вони дають можливість простежити єдині генетичні лінії цілого ряду різновидностей кераміки. Звичайно, це можливо буде зробити при більш детальних обстеженнях території.

Також дослідження останніх років дозволяють більш ширше і по-новому розглядати питання розвитку пам'яток регіону Середнього та Верхнього Подністрів'я. До найбільш повно досліджених і опублікованих належать пам'ятки: Бернашівка, Ленківці, Кормань, Лука-Врублівецька, Окопи (Биби́ков 1953; Черниш 1959; Збенович 1989; Черновол 2004, с. 20-369). Останнім часом у Верхньому Подністрів'ї Т. Ткачук відкрив і дослідив поселення раннього Трипілля Козина та Залуква - Сад (Ткачук та ін. 2023, с. 24-30).

Розглянуті матеріали з поселення Окопи II за попередніми даними мають прямі аналогії із керамічним комплексом поселення Окопи I. На думку Н. Б. Брудо матеріали з досліджень В.Г. Збеновича в Окопах I та Бернашівці (Збенович 1989, с. 127-128), Т.С. Пассек у Флорештах I (Пассек 1961), В. І. Маркевича у Флорештах III і Рогожанах (Маркевич 1973, с. 52-78) дозволяють розділити фазу Трипілля A II на дві підфази: Трипілля A II₁, яка презентована Бернашівкою, Флорештами I, Рогожанами, і Трипілля A II₂, до якої належать Флорешти III, Окопи I, Бабшин. Хронологічним критерієм виступає, головним чином, посуд із врізним орнаментом (Бурдо 1998, с. 83).

Отже, здобуті матеріали на нововиявленому поселенні Окопи II дають підставу віднести дану пам'ятку до етапу AII₂ розвитку трипільської культури. Очевидно, що розселення трипільських общин по лівих притоках Дністра (зокрема басейн Збруча) відбулося на ранній та середній фазах раннього етапу Трипілля. Уточнення датування та з'ясування ряду інших питань можливе після розкопок поселення.

ЛІТЕРАТУРА

- Биби́ков, С. Н. 1953. Поселение Лука - Врублевская. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 38, с. 1-460.
- Бурдо Н. Б. 1998. Хронологія і періодизація Трипілля А. *Археологія*, 4, с. 78-88.
- Збенович В. Г. 1989. *Ранний етап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Маркевич В.И. 1973. Исследования Молдавской неолитической экспедиции 1970-1971 гг. *Археологические исследования в Молдавии (1970-1971, Кишинев)*, с. 52-78.
- Пассек, Т. С. 1961. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 84.
- Тарас Ткачук, Ігор Креховецький, Яна Яковишина, Андрій Фіголь. 2023. Поселення Трипілля А на Верхньому Подністрів'ї. *Збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія і фортифікація України»*. - Кам'янець Подільський: КПДІМЗ, с. 24-30.
- Черниш, К. К. 1959. *Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі*. Київ.
- Черновол Д. 2004. Поселение трипольской культуры Бернашевка I. *Revista Arheologică*, 12 (1-2), с. 20-36.

Mykhailo Sokhatskyi,

Director of the Borshchiv Regional Museum of Local History

Oleksandr Dudar,

Senior Research Fellow
Borshchiv Regional Museum

Myroslav Boiko,

Senior Research Fellow
Borshchiv Regional Museum of Local History

A NEW EARLY TRYPILLIAN SETTLEMENT ON THE ZBRUCH RIVER

The article presents the results of archaeological investigations conducted by the expedition of the Borshchiv Local History Museum in 2024. The primary objective of the research was to carry out surface surveys

aimed at the inventory and documentation of multi-period archaeological sites in the lower course of the Zbruch River. As a result, a new settlement of the Trypillia culture, Stage A, was identified near the village of Okopy (Chortkiv District, Ternopil Region).

A brief characterization of the ceramic assemblage is provided, including manufacturing technology, vessel forms, and decorative elements. Particular attention is given to a detailed description of the morphological features of a female terracotta figurine. Isolated flint and stone tools are also listed. The published materials contribute to the factual basis for addressing the issue of the insufficiently studied Trypillia culture sites of Stage A in the Middle Dnister region.

Keywords: Early Trypillia culture, ceramics, settlement, stratigraphy.

Рис. 1. Місцезнаходження поселення Окопи II

Рис. 2. Поселення Окопи II. Верства мушлі *Unio* у ямі

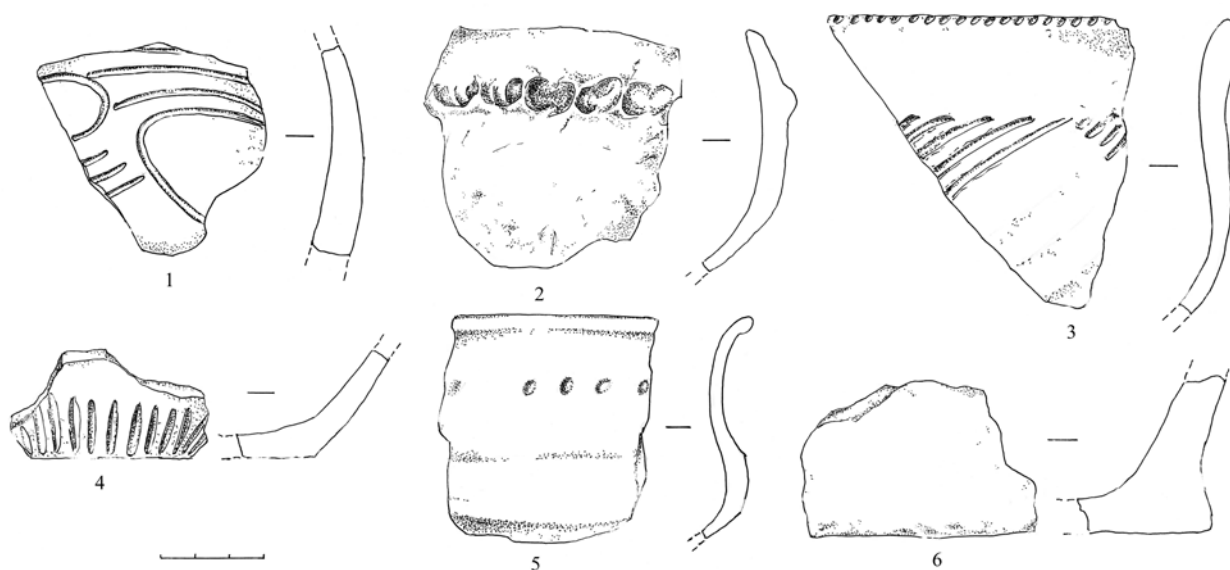

Рис. 3. Поселення Окопи II. Кераміка

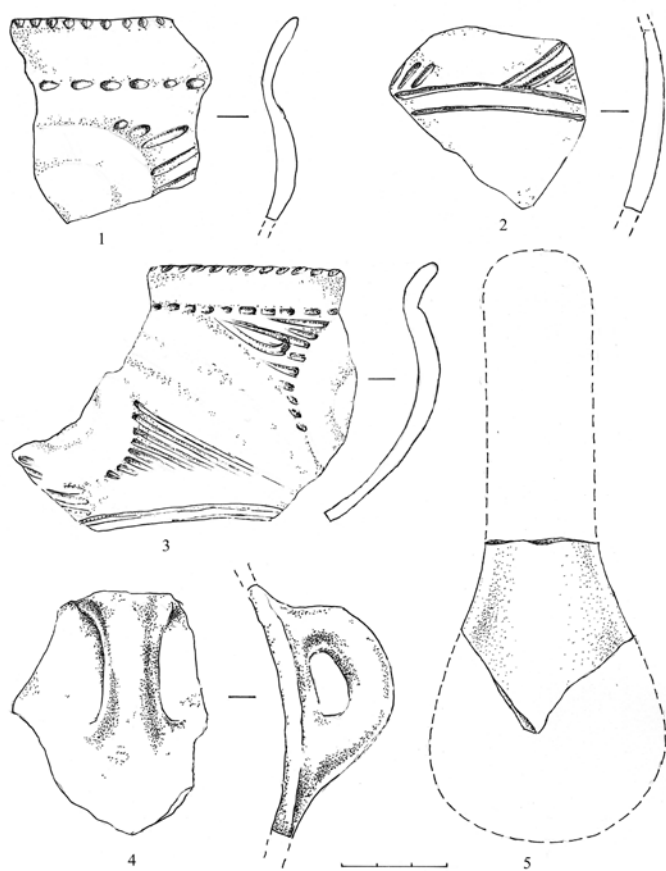

Рис. 4. Поселення Окопи II

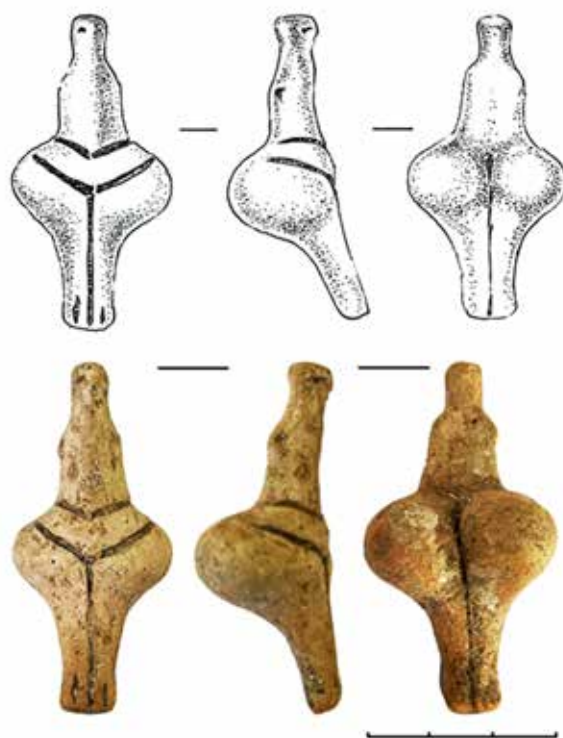

Рис. 5. Антропоморфна
теракотова статуетка